

*Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера,
духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства.
Друкарня ОО Василян у Жовкві, 1936.
Факс. видання. Київ: АТ “Обереги”, 1994. 72 с.*

Примітки

¹ Друкується за виданням: Проф. д-р Іван Огієнко. Наука про рідномовні обов’язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Друкарня ОО Василян у Жовкві, 1936. Факс. видання. Київ: АТ «Обереги», 1994. 72 с. Текст (є вилучення останніх частин).

Текст осучаснено. Наприклад, замість слова «духово» вжито слово «духовно», замість «рідня» – «рідна» тощо. З тексту, що подається до хрестоматії, зроблено незначні вилучення деяких розділів (наприклад, ХХІУ. Театр і рідна мова. ХХУІІІ. Інтелігенти вільних професій і рідна мова тощо), які не стосуються освіти і шкільництва. Авторський стиль збережено.

Катехизис – це стислий виклад засад християнського вчення у формі питань і відповідей. Тут – виклад засад збереження і розвитку мови, що є такими ж обов’язковими для кожного українця, як знання основ національної релігії.

Книга призначалася українцям, які жили в умовах етнічної усамітненості й утисків з боку влади метрополії (Польщі), її концентрована суть – рідна мова є запорукою єдності і збереження української нації – не втратила актуальності донині. Відповідно до заголовка книжка написана у формі повчань і гасел, що мають бути засвоєні читачами і слугуватимуть їм керівництвом до дії. Це всеохоплююча програма необхідних заходів і можливих засобів збереження, плекання і розвитку рідної мови, що не втрачає свого ідейного, національно орієнтованого значення і конструктивної дидактичності.

Шевченко С.М.,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти,
Інституту педагогіки НАПН України,
ORCID ID iD: 0000-0002-0432-8893,
Scopus ID: 57225045332*

ОЛЕНА ПЧІЛКА (1849-1930)

письменниця, фольклорист, перекладач, громадська і культурно-освітня діячка

Ольга Петрівна Косач (справжнє ім’я) народилася 29 червня 1849 року в м. Гадяч на Полтавщині в сім’ї дрібного поміщика. У родині було шестеро дітей, найвідомішими з яких стали Олена Пчілка та Михайло Драгоманов. Походила зі славетного роду Драгоманових, відомого ще від часів Гетьманщини. Батько мав юридичну освіту, захоплювався літературою, писав вірші, оповідання, збирав фольклор.

Початкову освіту отримала вдома. Від 12 років навчалась у Київському пансіонаті шляхетних дівчат, який закінчила у 1866 р.

1868 р. вийшла заміж за Петра Косача та переїхала до м.Звягель, де служив її чоловік. На Волині збирала етнографічний матеріал, що згодом ліг в основу великої праці «Український орнамент». У подружжя народилося два сини й чотири дочки, серед яких Лариса (Леся Українка). Вихованням дітей Олена Пчілка займалась сама.

1886 р. вийшла перша збірка її поезій — «Думки-мережанки», публікуються її оповідання та вірші в українському журналі «Зоря». Разом з письменницею Наталею Кобринською видала альманах жінок-письменниць «Перший вінок» (1887).

Наприкінці 1890-х рр. родина Косачів переїхала до Києва. Тут Олена Пчілка завідувала літературним відділом «Київського літературно-артистичного товариства». Вона стала співзасновницею літературного гуртка «Плеяда», була членом київської «Просвіти», засновницею і членом правління «Українського клубу» та клубу «Родина». У 1906–14 рр. видавала журнал «Рідний Край» з додатком «Молода Україна» (1908–14), «Газети Гадяцького земства» (1917–19). Від березня 1907 р. - редактор часопису «Рідного Краю» Олена Пчілка. Також виступала з доповідями про українських, російських та польських письменників, пише нариси та спогади про видатних діячів української культури: Т. Шевченка, Є. Гребінку, М. Лисенка, М. Старицького, М. Драгоманова, Б. Грінченка, П. Житецького та ін. Національні і соціальні мотиви становили основний зміст творів Олени Пчілки, в яких вона виступала проти денаціоналізації, русифікації, проти національного і політичного гніту, проти чужої школи з її бездушністю та формалізмом, власним прикладом показувала, як національно свідомо українська молодь в добу глухої реакції шукала шляхів до визволення свого народу.

Після смерті чоловіка, сина та доньки, 1913 р. повернулася до Гадяча (тут була заарештована за антиурядові виступи), згодом виїхала до м.Могилів-Подільський. Під час Української революції 1917-21 рр. і громадянської війни Олена Пчілка жила в Гадячі. Була організатором гуртка українознавства гадяцької української шкільної молоді, членами якого були учні чоловічої і жіночої гімназій, реального училища, Вищої початкової школи й дворічних Педагогічних курсів. Гуртківці під її керівництвом влаштовували Шевченківські свята, інсценізували драматичні твори українських письменників. Сама письменниця часто виступала з лекціями. Для дітей початкових шкіл Гадяча гурток українознавства організовував дитячі ранки з різноманітною програмою. Гадяцька «Просвіта» за підтримки Олени Пчілки відкрила школу для неписьменних дорослих, книгарню, першу дитячу бібліотеку. Мова для неї була важливим засобом не лише спілкування, а й мислення, здобуття знань, саморозвитку і самовираження. Свої погляди на питання розвитку української мови та українізації шкіл письменниця виклала у публікаціях: «Шило в мішку», «Чого нам радіти?», «Синиця» (1917), у статті «Наша літературна мова» (1909), у рецензіях, що регулярно друкувалися у «Рідному краєві».

Зі встановленням радянської влади їй було запропоновано роботу у Всеукраїнській Академії Наук, обрано її членом-кореспондентом (1925). В останні роки життя, коли почалися сталінські репресії проти української інтелігенції, Ольга Петрівна Косач зазнала переслідувань.

Померла 4 жовтня 1930 року. Похована в Києві на Байковому кладовищі поруч з чоловіком, відомим «старогромадівцем» Петром Косачем, сином, письменником і фізиком Михайлом, та донькою, Лесею Українкою.

Протягом усього життя Ольга Петрівна Драгоманова наполегливо, безкомпромісно боролася за майбутнє відродження національної культури, за право говорити, писати й друкувати книжки рідною мовою. Неодноразово зверталася до царського уряду з вимогою скасувати заборону друку й викладання у школі українською мовою. Своїм громадянським обов'язком Олена Пчілка вважала просвітительську – виховну роботу.

Праці: «Рідна мова» (1905), «Краю рідний» (1907), «У справі національної освіти» (1906), «Слово» (1908), «Українізації шкіл» (1917) та інші.

Олена Пчілка

РІДНЕ СЛОВО

Так довго сподівана, ждана година

Настала для рідного слова мого:

Не так, як приборкана, смутна пташина,
Озветься воно із затишку свого;
Не так,— весняним жайворонком у полі
Вкраїнська мова тепер залуна
І гомоном вільним по всьому роздоллі,
По всій Україні озветься вона.
Дарма, що по небу весняному тучі
Громадою темною швидко летять,
Не страшно пташині ні грому, ні бучі —
Крізь хмари бо промені сонця мигтять!
Дзвінкий жайворонок то вгору, до сонця,
Зів'ється, де сяє йому любий рай,
То пісню співа й до людського віконця...—
Лети ж, рідне слово, лети в рідний край!
1905.

Олена Пчілка.

*Рідне слово. 1905. Поезії : Волинські спогади. Сонет. Пісні минулого. Хустина. Прощання.
Ніяково. Пророк. До кобзаря. Рідне слово. Українська муза : Поетична антологія : у 12
вип. К., 1993. Вип. 5. С. 458. С. 450-459.*

Олена Пчілка

СЛОВО (уривок)

Рідна мова повинна міцно стати на ноги у всіх сферах життя і діяльності українців. Авторка закликала українців пробудитися від багатолітнього рабства, котре витворило таку «податливість», показати свою національну гордість і гідність. У поезії «Слово», вперше надрукованій у «Рідному краї», Олена Пчілка писала:

...По широких степах,
По зелених гаях,
Під убогими стріхами люду
Розпочніте лишень
Голосніше пісень,
Щоб луна покотилась усюду!
Щоб у хатах малих і в палатах бучних,
Моє любеє слово кохали,
Щоб юнак молодий

І школярик малий
Храми слова мого будували!

О.Пчілка
Слово. Рідний край. 1908. № 7. С. 4

Олена Пчілка

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛ (уривок)

Було б безглуздя сподіватися на одностайне відстоювання права української мови увійти школи, адже дуже довго наша Вітчизна перебувала в неволі, «через те сама думка у багатьох українців перетворилась. Раби після довго неволі одвикають од волі і їм якось чудно й подумати, як се вони можуть стати вільні! Отже, багатьох інших людей одвикло од тієї думки, щоб наше слово (хоч воно ще й живе в народі, хоч воно й рідне їм, хоч воно має й свою літературу) мало право увійти і в школу!».

І все ж таки – нове життя бере своє! Все ж таки та думка про законне право краєвої української мови, думка, що була кинута між кращими українськими людьми, як добре зерно в добру ріллю, не вмерла, не затоптана ворожими ступнями. Вона жива і пробиває собі путь під світлом і теплом насталої волі. <...>

Одно з найбільш болючих питань, для нас, українців, є шкільне питання, питання життя або смерті українського народу... Кожна окрема людина, тим більше кожен народ, має загальнолюдське право розгортати свої природні національні сили, має право вчитись у своїй національній школі.

О.Пчілка
Українізація шкіл. Газета Гадячского земства. 1917. № 83. С. 1–2.

Олена Пчілка

З АВТОБІОГРАФІЧНОГО НАРИСУ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ² (уривок)

Виростали ми під чином двох течій: української, простонародної і російської, панської. Українська течія – се було наше природне оточення з найменших літ: се були наші няньки, вся наша двірська челядь і її діти, та й вся гадяцька й повітова людність, що мала взаємини з нашою сім'єю чи нашим двором. <...>

Українсько мова й, так би сказати, українська етнографія були нашою природженою течією. А полтавська людність в ті часи зберігала, звичайно, всі українські особливості ще значно краще, ніж тепер. Багато особливостей у мові, співі, убранні, в

побиті, що їх уповні треба тепер пізнавати в книжках, - уся та «котляревщина», була тоді жива, свіжа.

*З автобіографічного нарису Олени Пчілки.
Іра Агєєва, Ірина Борисюк, Оксана Пашко, Олена Пелешенко, Ольга Полухович, Оксана
Щур. Бунтарки: нові жінки і модерна нація. Київ: 2020. С. 60. 368 с.*

Олена Пчілка

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ЛЕГЕНДИ ОСТАННЬОГО ЧАСУ

Український етнограф, дослідник народньої духовної творчості, зокрема народньої української легенди й пісні, мав нагоду останніми роками здобути великий знадібок для свого пошукування й наукового досліду.

Маю на увазі ті українські легенди й пісні, що зложено на Поділля та в сусідніх краях. Вони торкаються подільського села Калинівки та «Йосафатової долини» (так прозваного урочища - теж подільського). Тих пісень і особливо легенд утворилося так багато, що всякий, навіть не спеціаліст-збирач таких творів, міг-би зібрати їх ціле г'роно, живучи близько, або лише по сусідству з тією подільською місцевістю, бо тими творами народньої фантазії було сповнене все околом; при кожній хоч-би випадковій розмові з місцевою людиною можна було почути скільки легенд заразом, - вони сповняли, можна сказати, саме повітря, ідучи від окала народнього, селянського, можна сказати, саме повітря, ідучи від сягаючи в круги міські, „інтелігентські”.

Нагода для етнографа надто цікава. Отже було-б непогода, коли-б наші етнографи, яко дослідники теж і духовного народнього життя, не звернули уваги на спогадані твори народньої думки й уяви. Ба, тут і вчений може знайти собі деяку науку.

Справді, як часто бува, що етнограф спиняється над якимсь давнім переказом, чи піснею, міркуючи собі, та шукаючи їх забутого джерела, досліджуючи ту вже неясну путь, звідкіля пішов той чи інший твір і який можна знайти звязок його з іншими подібними творами. А ось тут, на очах, виникла, склалася ціла велика збиранця народніх словесних творів зовсім відомого походіння, з новим собі однак і пережитки давніші, сліди давнішого образи і мрії.

Надто широка, змістовна й барвиста царина для спостереження!

Всі спогадані легенди мають походіння релігійне, містичне, гуртуються коло христів, що стояли близько села Калинівки та того урочища, недалеко від іншого, теж подільського села Голичинців, так званої "Йосафатової Долини"³.

Само пошанування придорожніх христів, яко показних символів, подобизни розп'яття Ісуса Христа, що за євангельською легендою постраждав і прийняв смерть на хресті за гріхи всього світу, - і в нас дуже давнє. Хрести ставлено й на Україні, ставлено з

давніх часів не тільки на могилах, а й взагалі на показніших місцях, - біля церкви, чи на роздоріжжі, на "перехресній дорозі", - де одна дорога перетинає другу, - чи й просто при дорозі, десь на горбочку, чи біля криниці, або-що. Ще й тепер можна бачити, особливо на Україні Правобережній, ті високі, показні хрести, так звані «фігури». Здебільшого той хрест бува оточений тесовою огорожею, часто має над своїми раменами дашок, від негоди; на хресті бува намальоване розп'яття, або хоч речі, уважані належними до його, - спис, цвяхи, терновий вінець, або й вироблени з бляхи, чи намальований півник, - давня мітологічна емблема воскресення; инколи бува прибита на хресті бляшана табличка, з витиснутими на ній трицятьма кружечками, що мають знаменувати "30 срібняків Іудових"; часто на хресті висить шита полотняна хустина, або рушник-дарунок щирої жіночої руки.

В місцевостях багатих на камінь, як то особливо бува подекуди на Правобережжі, становлено й кам'яні хрести. Стоїть той хрест на високому підмурівку, на місці якогось побоїща, або яко пам'ятка про надто тяжку пошесть, що спричинила великий помірок між людом. Минає час, іде в непам'ять, з якої причини поставлено той помник; камінь, стоячи довгі роки, обріс мохом, підніжок його вростає в землю, а той хрест все будить думку про щось поважне, таємне...

З "фігурами", тими показними придорожніми хрестами, ведено на Правобережній Україні, підчас „обрусіння", від початку 60-х років минулого століття, велику боротьбу, з руки уряду: уважано бо, що ті "фігури" знаменували розпросторювання польщизни й католицизму в цьому краю; але то було марне обвинувачення, бо й ці придорожні показні хрести ставлено в слов'янських краях, отже й на Україні, ще з давніх давен, від часу перших впливів християнства на слов'янщину.

Християнські хрести, будши сами символом, належним до стародавнього, євангельського міту, - смерть на хресті бога-чоловіка і його воскресення, - давали привід до утворення розмаїтих легенд з таємничим, чудовним змістом. Тим паче можуть виникати легенди про чуда, коли народня думка бува особливо збентежена, нахилена в бік надзвичайного, коли в людности прокидається особливо нервовий, підвищений настрій.

Такий особливо бентежний настрій збудився останнім часом в українській людності, в самій глибині її, коли прийшла до неї близько і так раптово критика, гостро-супротивна самій основі релігійности і побожної обрядовости народньої; такий критичний погляд, зрозумілий думці освіченій, не міг раптом опанувати думку народню, ще цілком вірну світоглядові первісному, з тим острахом перед незрозумілими грізними силами природи, та з тим пошануванням до здавен вимріяних теж боговищ лагідних, що їх сподівано було вмилюстити людськими благаннями та поданнями. Люди, значною

мірою освічені, що вже побували під повівом тверезої раціоналістичної думки, перейнятої з книжок, або від близького впливового оточення, легше залишають спогадану первісну віру й засновану на тій вірі обрядовість, почуваючи в душі лиш спогад про дитячі літа, спомин огорнутий в пізніший вік лише чулою поезією минулого; а що-ж казати про зовсім неосвічену думку людей, майже не зачеплених культурою, не звичних до раціоналістичного міркування, цілком підлеглих світоглядові первобутньому! Таку думку занадто разить раптовий наступ нового, цілком незвичного світогляду, оголомшує і спершу будить навіть ретельнішу прихильність до світогляду давнішого, до звичних образів, що той світогляд породив і викохав.

Додаймо до цього вагу тих злигоднів, тих сутужних життєвих обставин, що судилися нашому людові останніми часами, з тим голодуванням та іншим лихом, що довелось пережити нашій людині.

То-ж і шукалося ратунку від лихої дійсності- в царині мрій, в тому, що утворила давня віра в силу божу, єдину "порадницю добру".

З того всього - й виникла величезна кількість легенд,, що снувалися останнім часом на Україні, легенд про всякі чуда.

Як вже сказано, дві містини на Поділлі стали осередками релігійного зворушення, вибухів давньої народньої віри в чудодійні явища, власне в чудотворну силу хрестів під селом Калинівкою та в "Сафатовій Долині".

Первісна легенда, що з неї пішли всі інші, говорить:

"Стояв під Калинівкою, при дорозі, хрест; на тому хресті було розпяття. У той хрест вистрелив один збитошник і потрапив як раз у розпяття; з тієї рани поллялась кров і все йшла, точилася по хресту. Прийшла божа-мати, обмивала рану сльозами, обтирала своїм волоссям, а кров усе точиться помалу. Стали люде ходити до того хреста і которі щиро молилися, то над ними робилося чудо сліпі ставали видющими, хорі видужували. А з тих сліз божої матери - стала криниця".

До цієї легенди прилучається багато інших, додаткових. Ми ще зустрінемося з ними далі.

Друга, теж основна легенда, належна вже до "Сафатової Долини", така:

"В долині пас пастух череду, - не малий хлопчина, а вже чоловік літній. Одного разу хотів він зачерпнути собі води з криниці, - коли бачить, аж у воді видно якусь постать. Пастух озирнувся й побачив, що біля його стоїть якась жінка чи дівчина, - з розпущеним волоссям, у золотому вінці.

"Набирай собі води, каже та жінка пастухові, а я пожду он того подорожнього, що йде. Справді, підійшов якийсь подорожній з ціпком і стали вони розмовляти проміж собою, а пастух слухає.

„Ходив я по світі, - каже подорожній,- бачив проміж людьми багато всякого лиха! Дуже не по правді живуть люди, - кривдять, убивають одно одного, багато крови розливається! Треба людей покарати, наслати на їх усяку пошесть, щоб погинула хоч-би й половина люду. - Ні, шкода людей! - каже на те жінка: - зостануться батьки-матері, малі діти, будуть плакати, журитися!" - „Ну, то наслати на людей недугу, щоб хоріли та боліли", - каже подорожній. - „Ні, шкода!" - знов говорить жінка: - люди будуть мучитися, нарікати. Краще - творити чуда на землі, щоб люди бачили божу силу, - може, покаються, перестануть у гріхах жити". - „Добре!"- сказав подорожній: - нехай будуть чуда, людям на науку. А ти, чоловіче, йди й проповідуй, щоб люди знали". І зникли обоє. Пастух тоді розібрав, що то була мати божя й Сус Христос; пішов між люди й став розповідати, що таке й таке було. Люди поставили х реста коло криниці. Ото-ж і був самий перший хрест у тій долині, а потім становили, приносячи з близьких і дальших околиць, інші хрести. Люди й тепер усе йдуть та йдуть і несуть хрести"⁴.

Єсть багато варіанті (одмін) цієї легенди. В інших розповідях говориться, що перше не було ніякої криниці в тій долині, де пас пастух; аж прийшла діва Марія, попросила в пастуха води напиться; він сказав, що пасе в тій долині вже сім літ, а води ніякої не бачив; тоді мати божя сказала: а ось-же тобі криниця! - Пастух глянув і побачив, що близько того місця, де стояла мати божя, бігла з -під пагурка вода і стала криниця.

В обох легендах, про Калинівський хрест про "Сафатову Долину", - знаходимо поєднання образу діви Марії з криницею. Мітологічний образ дуже давній. Ще колишні мітолога (між ними й наш славно-звісний учений Потебня) тлумачили, що це поєднання єсть образ - належний до сонячного зміту: діва знаменує собою ранішню зорю, що "виводить" сонце, а джерело, і криниця, ознаймує досвітню росу.

В наших піснях, особливо обрядових, можна знайти багато таких місць, що мають у собі ту саму подобизну, образи того-ж давнього міту.

Ще одна подільськеа легенда, - що має багато варіантів, - кінчається «чудом калинівським», але головний зміст її - дуже давній.

Легенда ця - така:

"Жила собі одна вдова і був у неї син. Як той син оженився, то дуже не злюбив матір; так вона йому спротивилась, що він не хотів на неї й дивитись. На святий-вечір син сів з своєю жінкою вечеряти, а матери не кличе, - вона сидить собі на печі та плаче... Коли це приїхав якийсь подорожній чоловік. Увійшов у хату, привітався, та й каже: - Що це ви

тільки вдвох вечеряєте? хіба в вас така мала сім'я? - Ні, одказує син, - єсть у мене ще мати, але вона так мені обридла, що я не хочу її бачити... Був-би радий, коли-б і зовсім позбутися її! – Коли так, - говорить на те подорожній, - то віддай мені свою матір, я візьму її собі. - Добре! - каже господар, - бери! я ще й радий буду. - То поможи - ж мені зсадити її з з печи, та довести до мого воза, - каже подорожній. Стяг син матір з печи, взяв її на оберемок, виніс на двір, хоче посадити на віз, - аж ніяк не можна одірвати матері від себе! Отак син і носить її з нею увесь час. Та прочув він про калинівське чудо і вже іде до Калинівки. Як прийде до того хреста, як помолиться щиро, та спокутує гріх свій, що не шанував рідної матери, то бог простить йому і зійме з нього кару"⁵.

Думку про повин всякої людини шанувати матір - знаходимо часто в нашій народній словесності, -- хоч-би й у піснях, починаючи з так званих "співів духовних", далі - в колядках (Христос дає діві Марії ключі від раю і дозволяє випустити всі грішні душі, окрім тієї, „що рідну матір налаяла, а як не налаяла, то хоч подумала"); тую-ж гадку зустрінаємо і в наших думах кобзарських (в думі про бурю на Чорнім морі, в думі про Івана Коновченка) і в давніх піснях побутових. Отже в поданій легенді, прилученій до теми новітньої, до сподіваного чуда біля Калинівського хреста, зустрінаємо знов поєднання змісту давнього з творчою мрією найсвіжішою.

Ту-ж саму особливість, досить цікаву для етнографа, знаходимо і в цій легенді:

"Єдна вбога вдова сіяла хліб на своїй нивці; хоч пора була вже пізня для сівби, та бідна вдовиця не могла впоратися раніше. Коли приходить якась жінка і просить у вдови напитися води. Вдова каже, що в неї нема води, а що вона може принести напитися. Принесла вдова води, потім досіяла нивки. На тому місці, де з'явилася невідома жінка, стала криниця. Коло тієї криниці поставили хреста, а потім люди становили ще й більше хрестів, а як не ставало вже місця, то взяли половину вдовиної нивки, а вдові дано півнивки в іншому місці. Коли вдова посіяла жито на тій смужці, то воно через три дні зійшло, а ще через три, добі й поспіло, а як люди звезли той хліб до вдовиного двора, то стало його вдові з дітьми на скільки літ". -

Цікаво порівняти основу цієї легенди, - вдовине сіяння, - з давньою нашою піснею "Ой у полі та буйний вітер віє, а там удівонька та пшениченьку сіє". В пісні теж - чудодійне зіходіння вдовиного хліба на полі, лише без пояснення через що теє чудо сталося; той, хто склав пісню, тільки просить: „ой уроди, боже, та пшениченьку яру, на вдовиних діток, та на вдовину славу". В легенді-ж теє чудо з житом сталося за вдовину добрість, та за те, що вдовине поле пішло під святобливу річ, хрести. Власне це й зв'язує давній з міст легенди з новим кінцем.

Отакі ті легенди про хрести в двох подільських місцевостях, та про чуда коло їх.

Звичайно, можна було-б вказати відповідні твори, чи одміни їх в творчості інших племен, ближчих, або й дальших, але така мандрівка по тому безкрайому морю, що зветься порівняльним фольклором, повела-б нас далеко за межі нашої розвідки, - а місця для неї маємо в книжці дуже мало. Отже говоримо лише найголовніше.

Остання подавана легенда приходитьсь вже не до Калинівки, а до „Сафатової Долини“, спогаданого урочища при подільському селі Голичинцях. Легенда хоче ніби пояснити самий початок тієї справжньої, життєвої події, - як почалося приношення й ставлення в тій гарній подільській містині великого числа хрестів. За яким часом, власне за один 1923-й рік, з'явилося тих хрестів у долині - сила! Невідомо, кому першому прийшло на думку назвати ту долину з хрестами - Йосафатовою. Як звісно, християнська легенда каже, що в Йосафатовій Долині мають зібратися всі "померлі душі" на "страшний суд", і там має бути дано вирок, которій душі в раю пробувати, а которі й "у пекельних муках конати". Чи ту легендарну "долину мертвих" мав нагадати цілий ліс великих і малих хрестів, що став за селом Голичинцями, наче якесь кладовище? .. Невідомо! Тільки назва встановилася міцно і, може бути, житиме довго...

Подам деякі побитові подробиці у справі з хрестами.

Приносіння до "Сафатової Долини" хрестів і ставління їх там було "офірою", побожним поданням - і поданням великим. Справді бо, не мала то річ - принести хреста н а с в о ї х п л е ч а х за скілька десятків верстов, або й більше, а власне так нести хрести обрікувалися люди. Вмовлялися і йшли громадками, меншими й більшими. Нових прочан звали "поклонниками". Уважано, що вони підчас "походу" з хрестами повинні поводитися чемно, надто пристойно. Навіть молоді хлопці й дівчата повинні були в дорозі їсти пісне, без-пуття не сміятися, не правити пустих теревенів, навіть не лущити насіння (!). Тим паче повинні були всі "поклонники" мати „чисте сумління“, - ніякої кривди нікому не чинити, бо коли хто цього не додержував, то й хрест його (мовляла одна легенда) ставав трухлявий і не міг бути поставлений.

Перед виходом з хрестами, поклонники справляли обіди для дітей, чи для старців, або й подавали обід в'язням у в'язницю. Цікаво зазначити, що коли з якого села вирушав похід з хрестами, то гуртувалася „община“ (власне так вона і звалася) - що орудувала і збиранням вкладок, і влаштуванням обідів, і взагалі всією справою походу.

Мені трапилось бачити в однім невеличкім подільськім місті, як вирушала з хрестами валка поклонників. Це було в-осени 1923-го року.

Пішла чутка, що ось за скілька день, у ближчу суботу вирушатимуть з хрестами. Я й пішла подивитись, які то саме хрести і яка то вся тая орудка буде.

Хрести принесено було з близької околиці ще на-передодні і вони стояли в церкві, якійсь безприходній, на старому, вже залишеному кладовищі. Біля церкви, на цвинтарі, де тільки було місце між могилами, стояли й сиділи учасники походу, прохачі й так собі споглядачі тієї невеличкої урочистості, котрі не могли вміститися в невеличкій, вже зовсім повній церковці. З неї, через відчинені двері, доносився спів, видніло тихе сяєво свічок, - саме йшла одправа. Поступити далі порога було неможливо, але й з-окола, в низькі, великі вікна, було видно середину церкви. При стінах стояли принесені хрести. Службу правив дуже старий, зовсім сивий священик. (Тепер вже, кажуть, його нема на світі).

"Хресту твоєму поклоняємся" ... підспівували за священиком охочі миряни. Дехто провадив і під вікнами. Дві "ветхі деньми" бабусі теж щось шепотіли, сидячи під стіною.

Година була холоднувата. Хоч не була ще пізня осінь, але віяв різкий, холодний вітер, і мене здивувало, що дівчата, навіть підлітки, були не нап'яті хусточками, лише в маленьких віночках з барвінку, поверх розпущеного волосся: Однак учасники й учасниці урочистості були, очевидно, в кращій, святковій одежі.

"Панів" не видно було зовсім, - все дрібніший міщанський люд, та селяни з передмістів.

Одправа в церкві скінчилася. Юрба заметушилась. Якись уже літні статечні господині, що принесли з собою страву в горщиках, хліб, пироги, та поцяцьковане ягідьми "колево" в полумисках, лаштувалися де можна було 'проміж могилами й кликали своє товариство попоїсти. Якимсь дітям і дідкам давали теж пирогів, колачів, призволяли й тих, що не підходили ближче, а сиділи осторонь, прищулившись десь під стіною, та дожидаючи походу з хрестами.

Попоїли на-дорогу. Все прибрано, дещо зложено на підводу, що мала йти за "поклонниками". На возі сидить дівчинка, - казали, крива на ногу, - либонь її везено на прощу в надії на чудовну пільгу...

Пора рушати. Дзвонять на дзвіниці у малий, але голосний дзвін. Виносять хрести з церкви. Тепер можна добре роздивитися на ті хрести: всі вони досить великі й різноманітні, оздоблені шитими рушниками та стьождками, образками, віночками, хоч із пізніх квіток, та з запашного зілля; на деяких хрестах єсть і малювання, - здебільшого розп'яття, або й образ Марії з немовлятком.

Учасники походу беруться за хрести, коло більших, тяжчих дубових хрестів по скільки душ, бо дорога-ж не близька, - верстов 70 до місця подорожі!

Рушили до брами. Залунав спів "Спаси, Господи" ... Я пильно прислухалася до змісту того співу. Відомо, що той зміст був колись такий "монархічний". Але тепер

співано ту пісню так: „Спаси, Господи, люди твої і благослови достояннє твоє; побіди народу українському на супротивнії даруй!"

Ось похід уже за брамою; співаючи, береться він дорогою вгору. Позостала юрба дивиться йому вслід...

Дорога не дуже кальна; хоч напередодні була злива, але земля вже стужавіла і ноги ступають під тягарем твердо. Однак осінній вітер буйно тріпає дівочі коси. Дарма!

Ось уже похід зник десь на обрії. Всі розходяться, думаючи кожний свою думку.

Таких походів вирушало на Правобережній Україні багато. Ішли й з дальших країв; казали, що несено хрести й з Курщини, та з Дону. Рух був великий ! Можна сказати, що рідко який куток на Поділля, на Волині, або й на Київщині , не прилучився сям чи так до того руху, - всюди творячи безконечні, найрозмаїтніші легенди.

Цікава річ, що в тих розповідях не помітно ні релігійного, ні племінного цурання:

Ось легенда про те, як біля хреста Калинівського вигоїлась і дитина чужої віри: „одна жидівка прийшла до хреста з своєю сліпою дитиною; помолилася щиро - і дитина стала бачити".

Ось друга легенда:

„Ішов похід з хрестами через одно містечко. Поклонників не хотіли пускати. Аж тут хрест на костелі (католицькому) схилювся додолу, аж до самих хрестів. Тоді поклонників пустили через містечко і вони пішли своєю дорогою".

Хрестів приношувано все більше й більше. Легенда каже, що було їх в самій Сафатовій Долині скільки тисяч. Пішла чутка проміж народом, що треба стільки й стільки хрестів (хто казав - 5 тисяч , хто -10 тисяч). Тоді, мовляли, буде якась переміна і людям стане легше жити на світі.

Віра взагалі в чудовні явища ширилася без кінця. Виникали легенди про відновлення хрестів, образів, церков. Пішли навіть легенди про антихриста: хто казав, що він швидко народиться, а хто - що вже й народився.

Чималий був рух релігійної думки, простодушної, але ревної. Це був психологічний момент дуже цікавий і з життєвого, і з наукового погляду.

Як вже сказано, тому рухові народньої думки в напрямку релігійному - дивуватися нема чого. Та й хіба тільки в "простому народі" живе то й нахил до містичного, таємно-чудовного? Чи не вірить ще й тепер значна частина нашої інтелігенції в усяких ворожок, ворожбітів, хіроманток та хіромантів, обранців таємних духів, провидців" ще не дослідженого обсягу"? Тут теж іще далеко не позбута віра у всякі чуда "потойбічного" світа. Та чи давно, навіть у колі інтелігентів, що вважали себе за найпередовіших, процвітала й знаходила собі прихильників - „теософія", і найвидатніші корифеї того кругу

читали прилюдні доповіді про „шування бога“, про царину "трансцедентного та "трансцедентального"? Отже царина таємничого, „невідомого“ , має велику силу й над багатьма людьми освіченими.

Окрім легенд, велику увагу мають будити в етнографа і пісні, утворені й співані підчас походів з хрестами, окрім давніх церковних співів - „Христос воскрес“, „Хресту твоєму поклоняюся“ й інші. Н. Дмитрук записав скільки тих ново-зложених релігійних пісень. Ці пісні пройняті таким самим релігійно-містичним духом, як і легенди, говорять про діву-Марію, про янголів, але з примішкою толкування на особливий лад сучасних життєвих подій. Тут теж можна знайти широке поле до порівнювання.

Мелодії цих нових духовних співів мають привабити велику увагу наших знавців народної української музики. Мелодії їх - своєрідні й відрізняються не тільки від церковних, та від звичайних побитових пісень, але й від "співів духовних", кобзарських та лірницьких (а вже й ці співи мають у собі мелодійні суцільки - своєрідні). У всьому тому треба розглянутись уважно.

Пчілка Олена

*Українські народні легенди останнього часу. Етнографічний вісник.
Українська Академія Наук ; Етногр. коміс. ; Українська Академія Наук. Гол. ред. :
Лобода А. М. Гол. ред. : Петров В. П.
Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1925. С. 41-49.*

Примітки

1. З автобіографічного нарису Олени Пчілки. Іра Агеєва, Ірина Борисюк, Оксана Пашко, Олена Пелешенко, Ольга Полухович, Оксана Щур. Бунтарки: нові жінки і модернанація. Київ: 2020. С. 60. 368 с.
2. Кажуть теж – «Сафатова Долина», «Сафат-Долина» , або, по-іншому – «Сапат-Долина».
3. Цю й попередню легенду, про калинівський хрест, чула я в м. Могилеві на - Дністрі, від однієї місцевої жінки, що торгувала молоком. Прошу не шукати в цих переказах якихсь особливих діалектичних подільських одмін, бо коли я слухала ті розповіді, то записувати було не зручно, та й взагалі для мене, на той раз, діло було не в діалектичних відмінах розповідів, а лише в з м і с т і їх. Отже переказую подільські легенди, так-би сказати, „загальною“ українською мовою, не зазначаючи дрібних особливостей самої вимови, -- (та їх у Могилеві я й не помічала), - а хіба тільки впадаючи одмінні слова, такі як "поллялась" кров, замість, по-нашому, по-полтавському, «полилась кров».
4. Записано в Могилеві над Дністром, від поденщиці-селянки.